

Relationship between law and morality in military activity in the context of reflection of military organization and society

Взаємозв'язок моралі і права у військовій діяльності в контексті відображення військової організації суспільства

Volodymyr Fedorenko

Key words:

morality, law, norms, regulation, general, special, military organization, human rights.

Ключові слова:

мораль, право, норми, регулювання, загальне, особливе, військова організація, права людини.

Вступ. Реформування Збройних сил України (далі – ЗСУ) у контексті євроатлантичної інтеграції, співпраця з НАТО, військове співробітництво з іншими країнами світу, скасування позаблокового статусу України зумовлюють підвищення стандартів морально-правової соціалізації військовослужбовців відповідно до критеріїв країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки (далі – США). Останні події, пов'язані з анексією Криму, проведенням антитерористичної операції (далі – АТО) на сході України, виявили вразливі місця в життєдіяльності українського війська, зокрема й пов'язані із взаємозв'язком моралі і права у військовій діяльності та морально-правовим вихованням військовослужбовців. За даними Міністерства оборони України, з 18 тисяч військовослужбовців, які дислокувалися в Криму, з окупованої території вийшли тільки 4 тисячі. Майже всі співробітники Служби безпеки України (далі – СБУ), міліції, Міністерства надзвичайних ситуацій, судді, прокурори перейшли на службу до російських окупантів¹. Наведені українським дослідником І. Рафальським факти підтверджують необхідність підвищення ефективності морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців, яке є об'єктивною основою морально-правового виховання в ЗСУ. Результати проведеного соціологічного дослідження показують, що 87,9% респондентів вказали на необхідність морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців. Навть більше, 78,5% опитаних вважають, що в практичній діяльності потрібні відповідні методики та практичні рекомендації щодо використання моральних норм під час застосування правових засобів виховання військовослужбовців. Водночас на питання «Чи володієте Ви знаннями про особливості взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності?» 62,4% опитаних відповіли, що їм не вистачає таких знань, а 12,7% – що зовсім не мають таких знань (більшість становлять суб'єкти управління ротної ланки).

Актуальність дослідження. Наведені дані зумовлюють гостру необхідність дослідження особливостей взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності в нових історичних умовах, які потребують радикальної переорієнтації методології навчання і виховання особового складу ЗСУ, детермінованої специфікою військової організації сучасного українського суспільства. Ідеться про створення суттєво оновленої системи обґрунтування, аргументації, морально-правового стимулювання діяльності різних категорій військовослужбовців для забезпечення високого рівня бойової готовності ЗСУ.

Ступінь розробленості проблеми. У вітчизняному та західному наукових дискурсах проблема взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності розглядається в міждисциплінарних філософських, правових, психолого-педагогічних, соціологічних, політичних студіях. Дана проблема вже тривалий час перебуває в центрі уваги багатьох науковців: В. Абрамова, Є. Афоніна, В. Алещенко, В. Баранівського, М. Варія, А. Зачепи, В. Мандрагелі, М. Требіна, Дж.Х. Пейтона та багатьох інших. Майже всі дослідники звертають увагу на недостатню кількість робіт, що розкривають процес взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності, його складність, особливість. Віддаючи належне теоретичній і практичній значущості попереднього наукового доробку, варто зазначити, що проблеми взаємозв'язку моралі і права ще не стали

¹ Рафальський І. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Ніжин: ПП М. Лисенко, 2016. С. 399.

предметом філософсько-соціологічного аналізу, а розглядалися фрагментарно, без урахування сучасних реалій, які виступають детермінантами як військової діяльності, так і самого процесу взаємозв'язку. Особливої уваги потребують євроінтеграційні прагнення України, які почали набувати міжнародно-правової визначеності. Основний інтерес для нашого дослідження становлять праці авторів, в яких розкриваються взаємовідносини між Європейським Союзом (далі – ЄС) як політико-економічним співтовариством і НАТО як військовим блоком, висвітлені в дослідженнях Г. Аппеля² й А. Лейсеса³. Місце України в новій системі європейської безпеки – предмет аналізу Т. Букковола⁴.

Метою статті є визначення особливостей морального і правового регулювання поведінки військовослужбовців у контексті відображення сучасного стану військової організації українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи особливості взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності, варто зазначити, що в більшості праць із цієї проблематики подається узагальнююча характеристика з акцентуванням уваги на зовнішніх ознаках. Практика дозволяє розглянути й інші особливості, які визначаються об'єктом взаємозв'язку моралі і права, характером і досить великим спектром різних аспектів у цьому процесі. Процес взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності відображає специфіку військової організації суспільства, її призначення і завдання. Армія – це частина конкретного суспільства, свідомо створений інститут як знаряддя ведення війни. Вона характеризується визначеною чисельністю особового складу, конкретною кількісно-якісною характеристикою озброєння, рівнем стратегічної та оперативної підготовки офіцерського складу і ступенем навченості й вихованості особового складу.

Практично тільки армія здатна в сучасній війні вести тривалу збройну боротьбу, пов'язану зі значними матеріальними і людськими втратами, потребуючи високої морально-бойової напруженості військовослужбовців. Але ця роль армії визначається, насамперед, її монополією на володіння зброєю. В умінні армії краще за інші соціальні інститути використовувати озброєння і полягає її основна перевага перед іншими озброєними організаціями. Армія як інструмент держави є матеріальним засобом військового насилля, маючи бойову міць⁵. Єдність матеріальних і духовних елементів армії виражено в її боєготовності й боєздатності.

Особливість взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності визначається також характером конкретних відносин, організацією армії. Тому характер, природа військової діяльності іманентно пропонують жорстку регламентацію, особливий тип єдиноначальності (навіть з урахуванням високо розвинутих демократичних основ), вищі форми дисципліни, порядку, організованості, згуртованості і навіть відносну одноманітність у способах думок і дій членів військового колективу. Звідси певний консерватизм мислення, який цілком може бути сумісним з ініціативою та творчістю у військовій справі. Адже останні стосуються переважно військово-технічних і організаційно-виховних аспектів військової діяльності, яка здійснюється на ґрунті жорстко стабілізованих принципів і норм, які визначені присягою, статутами й іншими законами України, настановами й інструкціями, що, безумовно, обмежує певні права і свободу особистості військовослужбовця. Армія – це сукупність суб'єктів військової діяльності (військовослужбовців, військових колективів, підрозділів, частин), організованих системою конкретних відносин. У літературі ці відносини характеризуються загалом як військово-службові. Поряд з останніми в армії існують також неформальні, соціально-психологічні, міжособистісні тощо⁶. Кожний військовослужбовець постає і як особистість, і як посадова особа. У будь-яких взаємодіях, у відносинах військовослужбовців мають місце моменти керівництва-підлеглості та лідерства-визнання. Кожна функціонуюча група є і військовим колективом, і специфічним військовим підрозділом. Такий поділ груп міжособистісних та службових зв'язків і норм можна простежити на всіх рівнях організації армії. Тому вона складається із двох частин: формальної організації та неформальної самоорганізації військовослужбовців. Кожна з них будується на основі специфічних норм і характеризується особливою природою сумісності своїх компонентів.

Формальна організація, яка домінує в армії, містить три підсистеми. Однією з них є підсистема чіткого розподілу посад, службових ролей із визначеними специфічними функціями та завданнями. Універсаль-

² Apple H. Expansion of NATO and the European Union. N. Y.: Keck Strategic Studies, 2007. 129 p.

³ Lasas A. European Union and NATO Expansion: Central and Eastern Europe. London: Palgrave Macmillan, 2010. 226 p.

⁴ Bukkvoll T. Ukraine and European Security. London: Royal Institute of International Affairs, 1997. 129 p.

⁵ Требін М. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. Харків: Видавничий Дім «Інжек», 2004. 384 с.

⁶ Мануйлов Е., Костиков Г. Методологические проблемы анализа взаимосвязи армии и общества в современных условиях. Научные записки Харьковского военного университета. Социология, философия, психология, педагогика. 1998. Вып. 1. С. 54–63.

ним принципом побудови цієї підсистеми є ієрархія, яка визначається в армії через систему офіційних посадових відносин нерівності, службового підпорядкування. Офіційні відносини проявляються через особистісну чи односторонню залежність між ними, через відносини керівництва й підпорядкування та персональну відповідальність кожного військовослужбовця за довірену частину діяльності.

Підсистема військовослужбового підпорядкування як спосіб стабілізації діяльності військовослужбовців, їх колективів і військових підрозділів призначена для вирішення службових завдань без урахування індивідуальних особливостей. Вона має лінійний характер. У ній кожен командир, начальник сам комусь підпорядкований. За першим закріплюються засоби контролю за посадовою поведінкою інших. Спрямованість керуючого впливу йде згори донизу, що забезпечує спеціалізацію військової діяльності відповідно до завдань та функцій.

Другою підсистемою формальної частини армії є блок службово-посадових, організаційних відносин функціональних залежностей, які є засобами службового спілкування. Організація посадових відносин пов'язана з тим, що військовий колектив, підрозділ виконують певні функції, а всередині їх кожний військовослужбовець обіймає певну посаду. Кожен військовослужбовець, військовий колектив пов'язані з великою кількістю таких функціонуючих суб'єктів. Внаслідок чого вони перебувають у чітко визначених об'єктивних взаємовідносинах. Така система взаємної відповідальності та співробітництва надає армії стійкості як організації. Будь-який військовослужбовець, військовий підрозділ включаються в систему відносин і функцій, тому вони мають конкретний режим виконання своїх обов'язків чи завдань, відповідні норми взаємовідносин. Як наслідок, структура внутрішньоорганізаційних відносин відображає місце кожного, виходячи з об'єктивних потреб у військовій діяльності, та визначену сукупність ролей, які виконують різні загони військовослужбовців.

Третьою підсистемою формальної частини армії є сукупність регуляторів (санкцій, норм, форм примусу і стимулювання), необхідних для координації функціональної діяльності військовослужбовців, військових колективів і засобів контролю. Так, у системі внутрішньо єдиних та взаємодіючих соціальних норм, які регулюють відносини у сфері військової справи, діють політичні, правові, моральні й інші норми, які прийнято називати загальним терміном «військово-правові норми».

Норми права, які становлять правову основу діяльності військовослужбовців, є невід'ємною складовою частиною всього загальноукраїнського права. Вони не тільки регулюють суспільні відносини у військовій сфері, а й є засобом виховання воїнів у дусі патріотизму, законності й правопорядку. Але правові норми в умовах військової діяльності мають більш широкий спектр, оскільки їх виконання часто пов'язане з ризиком для життя людей, що накладає специфічні особливості на ці норми. Більшість правових вимог до військовослужбовців закріплено в особливих нормативних актах: військовій присязі, загальновійськових та бойових статутах, які мають силу закону, настановах, інструкціях тощо. Ці особливості істотно впливають не тільки на методи регулювання військово-службових відносин, а й на характер зв'язку норм права з іншими соціальними нормами, які діють у сфері військової діяльності.

Варто підкреслити тісний зв'язок норм права з моральними нормами. На відміну від правових норм, виконання яких забезпечується державними адміністративними органами, у нормах моралі інтереси та потреби суспільства виражаються у вимогах, які підкріплені силою суспільної думки, прикладу та звички. У них відображені моральні погляди, переконання й почуття людей, які набули суспільної значущості і в сукупності є формою суспільної свідомості. Але моральні норми не можна відносити лише до сфери моральної свідомості чи моральної практики. Будь-яка моральна норма містить факт свідомості і є способом його реалізації. Тут має місце діалектичний взаємозв'язок: моральна свідомість формує моральні норми, а моральні норми регулюють моральні відносини. У військово-нормативних актах юридично закріплені навіть прості норми моралі: дотримання ввічливості й такту у відносинах між військовослужбовцями, віддання військової честі, звернення один до одного на «Ви» тощо⁷.

В умовах цивільного життя такі норми зазвичай виходять за межі правового регулювання. Взаємодія моральних і правових норм у сфері військової діяльності часто взаємно впливає на об'єктивно наявні й періодично мінливі форми та засоби спільного регулювання відносин у військових колективах. Йдеться про особливості військової служби, її специфіку. Специфіка морально-правового регулювання відносин полягає в тому, що значна частина норм моралі закріплена в статутах, інших законах і, як наслідок, вони

⁷ Мандрагеля В. Моральне виховання та соціально-етичні аспекти управління і менеджменту в арміях Заходу: монографія. К.: АЗСУ, 1997. С. 78–83.

мають правову силу. Невиконання окремих норм моралі для військовослужбовця є водночас порушенням юридично закріпленої норми. Це характеризує особливості всієї системи регулювання військових відносин, закріплення їх і забезпечення військового правопорядку.

Отже, нормування діяльності формальної організації армії здійснюється за допомогою прийнятих норм і системи санкцій. Тому оцінка діяльності функціонуючих військових підрозділів детермінована мірою дотримання чи порушення характеру відносин, що склалися в армії, а стимулювання чи примус військовослужбовців зумовлені відповідними нормами та правилами, вираженими в законах, статутах, наказах і директивах командування.

В армії існує й діє організація позаслужбових, неформальних відносин. Соціологічний аналіз неформальної організації передбачає розгляд її зародження і функціональної приналежності, виходячи з об'єктивних потреб армії як організації, а не суб'єктивних рис характеру особистостей військовослужбовців, їхніх інтересів, поглядів тощо. Такий погляд містить можливість висунути на перший план суспільно-психологічний аналіз взаємовідносин між ними. Інша річ, що джерелом створення неформальної організації є особистісні чинники, міжособистісні відносини, неформальні статуси й інше.

Неформальна організація – це інший спосіб об'єднання суб'єктів військової діяльності в інтересах розвитку та функціонування армії загалом, досягнення заданих нею цілей. Але вона може використовуватися і в корисних інтересах окремих особистостей, мікрогруп для дезорганізації армії. Про це свідчать події, які відбувалися в ЗСУ і привели їх до певних проблем. Ґрунтується це об'єднання військовослужбовців на базі соціальної самоорганізації процесів, які спеціально не задаються і цілеспрямовано не управляються. Неформальна організація армії виступає у двох формах: позаформальній (напівформальній) і соціально-психологічній організації. Неформальна (напівформальна) організація визначається як організаційна система відносин і діяльності, яка спрямована на вирішення організаційних завдань, але засобами, відмінними від формально прописаних.

Через напівформальні відносини іноді здійснюються управлінські функції. Така організація відносин виникає в основному стихійно, породжується протиріччями, які виникають у результаті взаємозв'язку безособистісного порядку й особистісних чинників у конкретних умовах діяльності військовослужбовців. Джерелами утворення позаформальної самоорганізації є: функціональна обмеженість, недостатність формальної організації для діяльності воїнів; спільність інтересів особового складу в досягненні цілей-завдань; певна автономія виконавців щодо своїх функцій, яка виникає через індивідуальні та суспільні потреби, інтереси кожної особистості воїна. Позаформальна організація не регламентується і не має санкціонованого впливу. Вона, будучи проявом позаформальних зв'язків, утворюється на формальній основі, доповнює формальні відносини і функціонує у зв'язку з вирішенням завдань, які поставила формальна організація.

Соціально-психологічна організація є продуктом саморегулювання військовослужбовцями внутрішніх процесів армії з метою задоволення своїх потреб та інтересів. Оскільки формальна організація в армії дає можливість задовольнити лише частину потреб, то для реалізації незадоволених інтересів вона надає тільки можливість, але на певних умовах. Потреба в задоволенні інтересів, які виходять за межі формальних настанов, приводить військовослужбовців до утворення соціально-психологічних груп усередині формальної організації. Такі групи військовослужбовців, стихійно формуючи особистісні норми поведінки, надають можливість взаємної підтримки, спілкування на базі взаємної симпатії, взаємної довіри, поваги та дружби, лояльності членів цієї групи один до одного. У таких групах військовослужбовці виступають як особистості, а не як функціонери. Така організація стосунків визначає особливості взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності, впливає на його сутність, зміст, форми.

Особливість взаємозв'язку моралі і права визначається організацією армії, яка характеризується чітко визначеними, специфічними елементами та структурою, необхідними для успішного ведення війни; конкретним складом військовослужбовців, зайнятих військовою діяльністю; специфічною системою цінностей і норм, які регулюють поведінку та діяльність особового складу; цілеспрямованістю вдосконалення та подальшого розвитку; готовністю і здатністю реалізовувати визначені функції як у самій країні, так і поза її кордонами; визначеною субординацією, ієрархією та функціональною диференціацією різних органів. У цих складниках армії знаходять свій конкретний організаційний вияв соціальні, політичні й духовні відносини, які існують між різними соціальними прошарками країни.

Деякі особливості взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності проявляються і під час аналізу основних аспектів армії – соціально-політичного й організаційно-технічного. Соціально-політичний бік

армії – це її соціально-економічна природа, історичне призначення, соціальні функції, внутрішня структура, механізм її соціально-політичного функціонування, її особовий склад в аспекті соціально-психологічних ознак.

Організаційно-технічний аспект армії – це її особовий склад в аспекті кількісних і якісних військово-професійних характеристик як суб'єкта збройної боротьби; військово-технічна база армії, її організаційна структура; військово-теоретичні знання військовослужбовців. Обидві підсистеми не ізольовані одна від одної, перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку, у нерозривній єдності й зумовленості різними аспектами суспільного життя.

Соціально-політичний аспект армії визначається нерозривним взаємозв'язком із державою, складом і підбором командних кадрів; засобом комплектування військовослужбовців; характером взаємовідносин між командирами та підлеглими; морально-правовими і бойовими якостями особового складу тощо. Організаційно-технічний аспект армії визначається передусім продуктивними силами суспільства, матеріально-технічним забезпеченням збройних сил, розвитком науки й іншими чинниками.

Зв'язок між зазначеними аспектами армії, їх складниками – багатогранний. Можна простежити взаємозв'язки одного елемента соціально-політичного аспекту армії з усіма елементами її організаційного аспекту чи навпаки. Існує зв'язок і кожного компонента одного аспекту армії з кожним компонентом іншого.

Висновки. Отже, вивчення реального процесу взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності засвідчує, що його специфічні особливості визначаються: по-перше, конкретним вираженням об'єктивної обумовленості цього процесу, військовою організацією суспільства; по-друге, специфікою самого процесу взаємозв'язку; по-третє, конкретним змістом загальних, типових цілей військової діяльності.

Анотація

У статті досліджено особливості взаємозв'язку моралі і права у військовій діяльності в сучасних умовах реформування Збройних сил України. Особлива увага зосереджена на розгляді діалектики загального й особливого у взаємозв'язку моралі і права. Підкреслюється, що поряд із загальним у теоретичному та практичному аналізі взаємозв'язку потрібно враховувати особливе, яке відображає специфіку військової організації суспільства, її стан, призначення і завдання. Особливе, у свою чергу, пов'язане із забезпеченням високого рівня бойової готовності Збройних сил України, з одного боку, з іншого – з обмеженням деяких прав і свобод особистості військовослужбовця.

Summary

In the article the features of relationship between law and morality in military activity in current conditions of reforming of Armed Forces of Ukraine are investigated. The special attention is concentrated on consideration of dialectics of the common and special in relationship between morality and law. It is emphasized that next to the common in theoretical and practical analysis of relationship it is necessary to consider the special which reflects specifics of the military organization of society, its condition, appointment and a task. In turn, the special related to providing of high level of alertness of Armed forces of Ukraine from one side and with limitation of certain rights and freedom of servicemen's identities from other side.

Використана література:

1. Рафальський І. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Ніжин: ПП М. Лисенко, 2016. 480 с.
2. Apple H. Expansion of NATO and the European Union. N. Y.: Keck Strategic Studies, 2007. 129 p.
3. Lasas A. European Union and NATO Expansion: Central and Eastern Europe. London: Palgrave Macmillan, 2010. 226 p.

4. Bukkvoll T. *Ukraine and European Security*. London: Royal Institute of International Affairs, 1997. 129 p.
5. Требін М. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. Харків: Видавничий дім «Інжек», 2004. 384 с.
6. Мануйлов Е., Костиков Г. *Методологические проблемы анализа взаимосвязи армии и общества в современных условиях*. Наукові записки Харківського військового університету. Соціологія, філософія, психологія, педагогіка. 1998. Вип. 1. С. 54–63.
7. Мандрагеля В. *Моральне виховання та соціально-етичні аспекти управління і менеджменту в арміях Заходу: монографія*. К.: АЗСУ, 1997. 222 с.

Volodymyr Fedorenko,
Ph. D. in Philosophical Sciences,
Senior Lecturer in Social Sciences Department
Zhytomyr Military Institute of Radioelectronics S.P. Korolyov